هزر و بیرێن بەرگری
د هۆزانێن (حاجی قادرێ کۆیی) دا

پ. ی. د. عەبدوڵلا یاسین عەلی ئامێدی کۆلیژی پەروەردە و زمان/ زانکۆی لوبنانی فەرەنسی

م.ی. موحەمەد عومەر ئیبراهیم کۆلیژی پەروەردە و زمان/ زانکۆی لوبنانی فەرەنسی

م.ی. هاوکار موحەمەد رەشید مامۆستا لە بەڕێوەبەرایەتی پەروەردەی پشدەر

پێشەکی

ئەدەبی بەرگری پشکەکا گرنگە ژ ئەدەبێ نڤیسێ کوردی، چونکە هندەك ژ هۆزانڤانێن مللەتێ مە ئەڤ جۆرە هۆزانە د بەرهەمێن خۆدا ئاماژە پێکریە و هاتینە بەلاڤکرن. ئێك ژ وان هۆزانڤانێن بە رنیاس و بناڤ و دەنگ (حاجی قادرێ کۆیی) یە. ئەم دڤێ ڤەکۆلینێدا دێ رۆناهیێ بەردەینە سەر ناڤەرۆکێ وان هۆزانا ئەڤێن هزر و بیرێن بەرگری تێدا دیار و خویانە.

– ناڤ و نیشانێن ڤەکۆلینێ :

هزر و بیرێن بەرگری د هۆزانێن حاجی قادرێ کۆیی دا.

– رێبازا ڤەکۆلینێ :

دڤێ ڤەکۆلینێدا، رێبازا وەسفی شرۆڤەکاری هاتیە پەیڕەوکردن.

– گرنگییا ڤەکۆلینێ:

گەلەك ڤەکۆلینێن جۆراوجۆرێن ئەدەبی دەربارەی حاجی قادرێ کۆیی هاتینە ئەنجامدان. گرنگییا ڤێ ڤەکۆلینێ دهندێدایە، کو بشێوەکێ نوی بەرێ خۆدایە هزرا بەرگری د هۆزانێن هۆزانڤانیدا و سەر راوەستیان هاتیەکرن بەرامبەر وان پارچە هۆزانا ئەڤێن هەلگرێن ناڤەرۆکێن بەرگری بخۆڤە دگرن.

– کەرستێ ڤەکۆلینێ:

کەرستێ خاڤێ ڤەکۆلینێ بریتییە ژ دیوانا حاجی قادرێ کۆیی، کو سالا ١٩٨٦، ژ ئامادەکرن و خڕڤەکرنا سەردار میران و کەریم شارەزا.

— سنوور و توخیبێ ڤەکۆلینێ :

ئەڤ ڤەکۆلینە ب دیالێکتا کوردی کرمانجی سەروو هاتیە نڤیسین و ڤەکۆلینێ لسەر شرۆڤەکرنا هۆزانا حاجی قادرێ کۆیی دکەت، کو ب دیالێکتا کرمانجی ناوەراستە کو هزر و بیرێن بەرگری تێدا هاتینە دەستنیشان کرن.

— ئارمانجا ڤەکۆلینێ :

حاجی قادرێ کۆیی هۆزانڤانەکێ کوردێ رووناکبیر و بەرنیاسە، خەمخۆرێ دۆزا مللەتێ خۆ بوو. دەنگ و رەنگێ هزرا خانییێ مەزنە ل باشوورێ وەلاتی،لەوما ئارمانج و مەبەستا سەرەکی دڤێ ڤەکۆلینێدا، ئەوە کو ئەم وی دەنگێ زەلالێ حاجی وەکی هەی دیار و دەستنیشان و خویا بکەین و وان هۆزانێن حاجی ئەڤێن هەلگرێ وێ هزرێنە ئاماژێ پێ بکەین و ناڤەرۆکێ وان شرۆڤە بکەین و بخەینە روو.

— ناڤەرۆکا ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە ژبلی پێشەکی و ئەنجاما و لیستا ژێدەرا،وەك پلان بۆ هاتیە بەرهەڤکرن ژ دوو پشکا پێکدهێت، پشکا ئێکێ ڤان سەرە بابەتا بخۆڤە دگریت : هزرا بەرگری چییە؟ ئەدەبێ بەرگری چییە؟ چەمك و زاراوێ ئەدەبێ بەرگری، مێژوویا سەرهەلدانا بیرا بەرگری د ئەدەبیاتادا، هزرا بەرگری د ئەدەبێ کوردیدا.پشکا دووێ : ئەڤ پشکە ڤان ناڤونیشانا بخۆڤە دگریت، کورتییەك ژ ژیانا حاجی قادرێ کۆیی، کاودانێن کۆیێ دناڤبەرا سالێن (١٨٠٠ – ١٩٢٠)

کاودانێن سیاسی، کاودانێن جڤاکی، هزرا بەرگری د هۆزانێن حاجی قادرێ کۆییدا.

پەیڤێن سەرەکی: هۆزان، وەلات، داگیرکار

پشکا ئێکێ
هزری بەرگری چییە ؟

بەری ئەم بەرسڤا ڤـێ پرسـیارێ بـدەین، پێدڤییـە بەحسـێ هنـدەك لایـەنێن دیرۆکـا کـوردا بکـەین، نەخاسمـە دیرۆکـا نوییـا کـوردی. پشـتی شـەڕێ دەشـتا چالدێران سالا ١٥١٤ کو ب مەزنترین جەنگ دناڤبەرا سـولتان سـەلیمێ ئێکـێ یـێ عوسمانی و شاە ئیسماعیلێ سەفەوی هاتیە رویدان.

ئەڤـ شـەڕ و جەنگـە کـارەکێ مەزهـەبی بـوو، دناڤبـەرا سـوننە و شـیعا دا، دەولـەتا عوسمـانی کـو سـوننە مەزهـەب بـوون شـییان ب هاریکارییـا میرنشـینێن کوردی کو سوننی بوون ب سەر سەفەوییادا سەرکەڤن و زالٚ بن.

ب ئاخفتنەکا دی کوردستان بوو ب کاروان سەرایێ شـەڕو شـۆرو ئـالۆزیێن دناڤبەرا وان هەردوو هێزێن مەزندا.

بڤیٚ چـەندێ ژی ئەڤـ کارەسـاتە بـۆ ئەگـەرا هنـدێ کـو کـورد هەمیشـە د رەوشەکا بەرگریکرنێدا بیـت ژ هـەبوون و مانـا خـۆ و پاراسـتنا وێ چـەندێ. ڤـان هێزان نەشیان مللەتێ کورد ب رێکا کوشـتن و کوشـتاریدا ژناڤـبەرن و قڕبکـەن. بەلێ ژلایێ زمان و ئـەدەبیات و کولتـوور و چـاند و فەرهـەنگێ.. ....ڤـە شـیان تـا رادەیەکا باش بسەر کوردا سـەربکەڤن. بـۆ نموونـە هـەردوو نڤیسـەرێن کوردنـەژاد (ئیدریسێ بدلیسی و میرشەرەفخان) لشوینا هندێ کو بەرهەمێ خۆ بزمانی کوردی بنڤیسن وان بنەچاری ب زمانی فارسی نڤیسینە، بەلێ ((شێخ مـارفی نـودێ تـەنیا بەرهەمێکی بە کوردی نووسیوە، ئەویش ئەحمەدییە بـۆ ئـەوەی کوڕەکـەی فێـری عەرەبی بکات، لەکاتێکدا پتر لە ٤٦ بەرهەمی بە هەردوو زمانی فارسی و عەرەبی نووسیوە)) (حوسێن محمد : ٢٠٠٥،ل٣٢٢).

بگشتی کاودانێن نەتەوە و وەلات د ئەدەبیاتادا رەنگ ڤەددەتن، ژبەر هندێ ((ناتوانین باسی بـەرگری هـیچ میللـەتێك بکـەین بـەبێ ئـەوەی دەسنیشـانی بـارو زرووفی ئەو مـاوە مێژووییـە نـەکرێ چـونکە، رووداوی مێـژوویی ئـازاراوی گیـانی بەرگری شاعیر دەخولقێنێ و دەوروژێنێت.)) (د. عبدالله ئامێدی : ٢٠٠٥،ل٣٠٠) .

کەواتە هزرا بەرگری دوەختەکیـدا دروسـت دبیـت، کـو حالەتـەکێ بـەرۆڤاژی بوونێ هەبیت، بۆ نموونە ئەگەر کارەکێ خراپ بەرامبەری کەسەکی ئەنجام بدەین،

ئەوژی کاردانەڤە بەرامبەری وی کاری دێ هەبیت. ئەڤە سروشتێ ژیانێیە. ئەگەر ڤێ نموونا سادە بکەینە پێوەر دشێین بێژین هزرا بەرگری کوردی وی دەمی سەر هەڵدایە، دەمێ ئیمپراتۆریەتا میدیا لناڤ چووی، چونکە ل وی سەردەمی کورد کەفتنە ژێر دەست، ڤێجا هەولێ و پێکول و بزاڤا پاراستنا خۆ دکر و دگەل هندێ ژی هەولا دووبارە خۆ رێکخستن و بنیادنانا وەلاتی بوون.

هزرا بەرگری گەلەك جۆر و شێوەی هەیە، ئەو ژی یاگرێدایە ب گۆهرینا کاودانێن شێوێ ژیانێ ڤە، لەوما ئەڤ جۆرە شێوەیە بەر چاڤ دکەڤن: هزرا بەرگری تاکە کەسی و بەرگری ئایینی و بەرگری جڤاکی و بەرگری سیاسی و بەرگریکردن لە ئاشتی و لە ژیان و لەتەبایی و لەخۆشەویستی و لە لێبوردەیی و پێکەوە ژیان و یەکسانی و لە کرێکار و جووتیار و لەخوێندن و رەوشەنبیری و لە نیشتیمان و نەتەوە و لە سروشت و ژینگەه و لەپەروەردە و زانست خوازی..... بەلێ مەرج نینە ئەڤ جۆرە بەرگریکرنە د بەرهەمێ هەمی هۆزانڤانەکیدا رەنگبداتەڤە بەلکی هندەك ژوان جۆرا د بەرهەمێ واندا خویا دبن، لەوما تێبینی دکەین کو ئەڤ هزرە لکەسەکی بۆ ئێکێ دی، یان ژ نڤیسەرەکی بۆ ئێکی دیتر جیاوازە. بەلێ بگشتی هزرا بەرگری وی چاخی پەیدا دبیت بشێوەیەکێ پەراکتیزەکرن دەمێ وەلات و نشتیمان دکەڤیتە بەر گەف و هێرشکرنێ ژلایێ داگیرکارانڤە.

پێناسا ئەدەبێ بەرگری چییە ؟

هەروەکی یا دیارە،کو هەتا نهۆ بەرامبەر ئەدەب پێناسەیەکا تەڤاڤ و کۆنکریتی نینە، ژ نڤیسەرەکی بۆ ئێکێ دی د گۆڕانێدایە، پێناسە دهێتە گۆهرین، چونکە هەر نڤیسەرەك د روانگێ بیر و بۆچوونێن خۆ و ئەو قوتابخانا وی باوەری پێ هەی بەرێ خۆ ددەتە ئەدەبێ، هەروەسا ژی پێناسەیەکا تەڤاڤ بۆ ئەدەبێ بەرگری نینە. گەلەك ژنڤیسەر و ڤەکۆلەرا پێناسا ئەدەبێ بەرگری یاکری، بتایبەتی د ئەدەبیاتێن عەرەبیدا و نەخاسمە ژی د ئەدەبیاتێن فەلەستیندا، بەلێ ئەم دڤێرەدا ئاماژێ بوان پێناسا دکەین، کو ژ لا یێ ڤەکۆلەرێن کورد ڤە هاتینە پەژراندن :

د. عەبدوڵلا ئامێدی لە بارەی ئەدەبی بەرگرییەوە دەڵێت ((بەرهەمێکی بیرییە و رۆڵی رەفزو سەرپێچی دەگەیێنێت لە کاتی داگیرکردندا، هەروەها جەماوەر ئاراستە دەکات و هانیان دەدات بۆ پارێزگاری بوون و بنەماکانی بوونیان لەلایەنەکانی بیرو باوە ری زانستی و کلتووری و کۆمەڵایەتی.)) (د. عەبدوڵلا ئامێدی، ٢٠٠٥،ل١٨٤)، هەروەسا بەرێ خۆ بدە (د. قصی الحسین، ص ١١).

د. عوسمان عەبدول بەرزنجی بڤی شێوەی لەبارەی ئەدەبی بەرگریی ڤە دبێژیت ((ئەدەبی بەرگری لە جەوهەردا بریتییە لە ئەدەبی هۆشیارکردنەوەی نەتەوایەتی چینایەتییە لە رووی زەبرو زەنگدا، واتە رەفزکردنی واقعی ژێر دەستی لەگەڵ پەرەسەندنی نەتەوایەتی و تیژبوونەوەی ململانێی چینایەتی و کۆمەڵایەتی، ئەم جۆرە ئەدەبە سەری هەڵداوە.)) (د. عوسمان بەرزنجی:٢٠٠٣، ل٢٥٨).

سامی شۆڕش دەربارەی ئەدەبێ بەرگری دبێژیت ((ئەدەبی کوردی لە جەوهەردا ئەدەبێکی بەرگرییە، چونکە ئەدەبی میللەتێکی بەرگریکەرە و لە دێرزەمانەوە بۆ پاراستنی نەتەوەیی خۆی هەموو چست و چالاکییەکانی خۆی خستۆتە شەری بەرگری کردن)) (سامی شۆڕش :١٩٨٣، ل).

ئەبوبەکر خۆشناو ئەدەبی بەرگری بەم شێوەیە پێناسە کردووە ((شیعری بەرەنگاری، شیعری نارەزایی و داکۆکی کردن لە ئازادی زەوت کراوە و جۆرێکە لە دژە هێرشی رۆشنبیری بەرامبەر رۆشنبیریی داگیرکردن.)) (ئەبوبەکر خۆشناو : ٢٠٠٢، ل ٣٤).

ئەوا دڤان پێناسادا دەردکەڤیت، هەر چەندە ژلایێ فۆرم و هندەك لایەنێن ناڤەرۆکی ڤە ژئێکتر جودانە، بەلێ هەمی لسەر وێ خالێ کۆکن کو، ئەدەبەکە ئەدەبەکێ رەفزکارە. بەلێ جۆرێ رەفزکرنا وانژی یا جودایە. دپێناسا ئێکێدا یا ژویڤە ئەگەر داگیرکار وەلاتی داگیربکات ئەدەبێ بەرگری دروست دبیت، بەلێ د هەر دوو پێناسێن دیدا ئێك ژوان هەڤ رایە و ئەوێ دی ژی یاژ ویڤە بتنێ داگیرکار هۆکارنینە بۆ دروست بوونا ئەدەبێ بەرگری. بەلێ گەرمبوون و تیژبوونا هەڤرکیا چینایەتی هۆکارەکە بۆ دروست بوونا ئەدەبێ بەرگری.

چەمك و زاراڤێ ئەدەبێ بەرگری:

وی دەمێ مرۆڤـ ل سەر ڤێ هەسارێ پەیدا بووی. دگەل سروشتی ژلایەکی و رێساو رەوشت و تیتالێن جڤاکی و ژیانێ ژ لایەکێ دیڤە د ململانێ و هەڤڕکی دابوو. هۆزان ژی وەك ژانرەکا ئەدەبی یا بەرهەڤـ بوو وێ چەندێ بستوویێ خۆڤە بگریت، چونکە هۆزانڤان کورێ جڤاتەکێیە، بێگومان کاودانێن جڤاکی هەر د چەوابن، ئەڤە رەنکدانەڤێ لسەر هۆزانڤانی ژی دکەتن. بڤێ چەندێ هۆزانا بەرگری د وی دەمێدا پەیدا دبیت، چاخێ جڤاك د رەوشەکا بەرگریکرنێ دابیت، ئە ڤە ژ رییێ بەرگریی داگیرکاریڤە ژلایێ داگیرکارانڤە، بەلێ هندەك جۆرێن بەرگریی و بەرهنگاری دی ژی هەنە بێی هندێ کو داگیرکار د ئارادابیت بوونا هەی هەروەکی بەری نۆکە مە ئاماژە پێکری.

هۆزانا بەرگری چەمك و پێناسەی جودای هەیە، ژ نڤیسەرەکی بو ئێکێ دی، بۆ نموونە هۆزانڤانێ بەرنیاسێ عەرەبێ فەلەستینی دەربارەی چەمکێ هۆزانا بەرگری دبێژیت ((هۆزانا بەرگری هەروەکی ئەز تێدگەهم دەربڕینەکە ژ کەتوار و پێدڤی گۆهڕین و باوەر ئینانە ب شیانێن گۆهڕینێ، بەلێ ژبو هندێ کو هۆزان وی رۆلی ببینیت، دڤێت خۆ ب تیورە کا شۆرە شگێری خودان ناڤەرۆکێ جڤاکی ڤە چەکدار بکەت)) (د. عەبدوللا ئامێدی : ٢٠٠٥، ل ٢١)، هەروەسا بەرێ خۆ بدە (عزالدين اسماعيل، ١٩٧٨، ص ٤٦).

ئەوا دڤێ چەمکیدا دیار و خویا دبیت ئەوە نڤیسەر دوێ باوەرێدایە،کو دبیت ئەڤـ جۆرە هۆزانە هۆزانەکا رەفزئامێز بیت، ئەو کەتوارێ کو هەیە رەد بکەتەڤە و بەرەف گۆڕانا کونجای ببەت. واتە جۆرە هزرەك ئاراستە بکەت، کو بناڤەرۆکێ جڤاکی وی سەردەمی بیت، سەر هندێ را دڤێت هاندان تێدابیت بۆ ب ئەنجام گەهاندنا شۆرەش و شۆڕەشگێرییێ.

ئەڤە ژی بەرەف وێ بۆچوونێ دێ مەبەت کو بێژین هۆزانا بەرگری (ئەو شیعرە ئازادیی خوازانەیە کە، لەلایەك دژی زۆرداری و خۆسەپاندن و داگیرکارییە، لە لایەکی تریش بە بەهای ئازادی و فیداکاری و یەکێتی دا هەڵدەڵێت.) (د. عوسمان دەشتی : ٢٠٠٩، ل ٥٢).

لدویف ڤێ بیت هۆزانا بەرگری ب دوو ئاراستا کار دکەت، یائێکێ رەفزو رەدکرنا داگیرکار و داگیرکارییە، یا دووێ هاندان و بلندکرنا ئاستێ مۆرالا تاکێن کۆمەلگایە، ژپێخەمەت هندێ دژی داگیر کارا یان هەر تشتەکێ دی راوەستن کو دژی وانە. بڤی چەندێ بیت دێ شێین بێژین ئەدەبێ بەرگری ((ئەدەبێکی واقعی مرۆڤایەتییە.)) (د. عەبد وللا ئامێدی :٢٠٠٥، ل ١٣).

دەربارەی زاراڤێ ئەدەبێ بەرگری، د زمانێ کوردیدا ژبلی ڤی زاراڤەی هەر ئێك ژڤان زاراڤان ژی (ئەدەبێ بەرهنگاری و بەرهەلستی و بەرە ڤانی) ژی بکاردێن. دزمانێ عەرەبیدا هەر ئێك ژڤان زاراڤا (ادب المقاومة، ادب المقاوم، ادب التصدي، ادب مقاومة الاحتلال. بکاردێن. د زمانێ ئنگلیزیدا بۆ هەر وی مەبەستی زاراڤێ (resistant Literature) ی بکاردێت.

مێژوویا سەرهەلدانا هزر و بیرێن بەرگری د ئەدەبیاتادا :

مرۆڤ بوونەوەرێکە لەسەر کۆی زەڤی دژیت، هەرگاڤ پێکۆلا هندێ کرییە کو، هێز و دەستهەلاتا خۆ لسەر وێرێ بسەپینیت، مرۆڤ ب ڕیێ مرۆڤاتیا خۆڤە هەر ئێکن، واتە ئەم هەمی ژ ئادەمین ئادەم ژی ژ ئاخێیە، بەلێ دەمێ نەڤێن ئادەمی زۆر بوون و لسەر ئەردی بەلاڤ بوونەڤە هەڤکێشە هاتنە گۆهڕین ئا بڤی رەنگی، مرۆڤ هەر دکەڤندا لوی چاخێ کو (قابیل) ی (هابیل) ێ برایێ خۆ کوشتی، کێشە و ئارێشە سەرهلدان و دوو بەرەکی و هەڤرکی و شەڕ و شۆر دناڤبەرا مرۆڤاندا پەیدابوو چونکە جیهان مللەتەکی دناڤبەرا مللەتاندا کار و تشتەکێ پەیدابوونا شەڕو پێکداداان حەتمییە. پێوەندی و گرێدان ب رابردوو نهۆ ڤە هەیە و گەلەك کارەسات و وێرانکردن بخۆڤە گرتن و گەلەك دیمەن و وێنێن قارەمانی پالەوانی.هاتنە خویاکرن.

ئەڤ هەژموونگەرییە کاردانەڤە هەبوو ژلایەن گەل و نەتەوێن جیهانێ ڤە، بۆ نموونە سەرهلدانا هزرا بەرگریی ل کوردستانێ جودایە دگەل یا مللەتێ ڤێتنامێ، بەلێ بگشتی ل هەر جهەکی شەڕ و جەنگ هەبیت، هۆزانا بەرگری یان بێژین بەرگریی سەر هلدەدەت، مێژوویا پەیدابوونا بەرگریێ لجیهانێ ب سەر دوو ئاستا پارڤە دبیت، ئاستێ ئێکێ ل رۆژئاڤادا و ئاستێ دووێ ل رۆژهەلاتدا، پشتی چەرخێ (١٧) رۆژئاڤا بەرەف ڤەکرنێ چوو بەرەف دروستبوونا چەند دەولەتێکێن

نەتەوەیی پێنگاڤ هاتنە هاڤێتن، ژیان بشێوەکی هاتە گۆهڕین چەندین دیکتاتۆرێن سەر سەخت دروستبوون مینا (ناپلیۆن و ماسولینی و هێتلەری... .هتد) ئەوان پێکولا بەرفرەهکرنا دەسەلاتا خۆ بوون، لەوما تووشی بەرهنگاریا چەکداری بوون ئەڤەژی ب سەرەتا ژ دایکبوونا هزر و بیرێن بەرگریی دهێنە دانان،چونکە هۆزانڤان لکۆمەلگادا دژیت و پشکەکا نەڤەقەتیایە ژوێ بەرهنگاریێ و هەست و نەستا خۆ بەرامبەر وێ چەندێ دەردبڕیت.

بەلێ ل رۆژهەلاتێ ب جۆرەکا دییە، پشتی نەمانا هەر ئێک ژ ئیمپراتۆری عوسمانیا و سەفەویا و هاتنا ئیستعمارا ئەوروپی بۆ دەڤەرێ، هەڤکێشە گۆهڕین بسەرداهاتن و کاردانەڤە بەرامبەر هاتە دی و شۆرەش و راپەرین هاتنە ئەنجامدان و بەرگریکرن ژ نەتەوە و ئایین دژی داگیرکەران دەست پێکر.

هزرا بەرگریێ د ئەدەبیاتێن کوردیدا :

کورد هەر دکەڤندا کەفتییە بەر زیڤرك و نەهامەتی و کارەساتێن هەمە جۆر و هەمەرەنگ، بەلێ دگەل هندێدا مللەتی کورد شییا خۆ لبەر ڤان کاودانێن دژوار بگریت و هەبوونا خۆ لسەر خاك و نشتیمانی بپارێزیت و ئەڤ چەندەژی دزڤریتەڤە بۆ نەبەزی و دلێری و مێرخاسی و بەرەڤانیا مللەتێ کورد کو، بهیچ شێوەیەکی سەرێ خۆ نەچەماندیە بەرامبەر دوژمن و دوژمنکارا، ئەڤ هەلوێستە ژی بگشتی ئاماژە پێ هاتیەکرن، هەروەکو د بابەتێن ئەدەبێ فۆلکلۆری و مللیدا بشێوەکێ بەرفرەه رەنگدایەڤە، نەخاسمە د داستان و گۆرانی فۆلکلۆری و پەندێن پێشینان‌دا...هتد. هەروەسا ئەڤ چەندە د ئەدەبیاتێن کلاسیکیدا ژی دهێتە بەدیکرن پتریا هۆزانڤانێن کورد کێم یان زێدە بەحسێ ڤی بابەتێ بەرگریێ هاتیەکرن، چونکە رەوش و کاودانێن مللەتی کورد ئەڤ چەندە دخاست، مینا ڤان هۆزانڤانا ئەحمەدێ خانی، سالم ساحێبقڕان، شێخ رەزا، پیرەمێرد، ئەحمەد موختار جاف، بێکەس، دلدار، جگەر خوین........هتد. حاجی قادرێ کۆیی ئەو ژی دهێتە هژمارتن ئێك ژوان هۆزانڤانێن بەر نیاس و بناڤ و دەنگ د وی بیاڤیدا، لەو ما من ئەڤ ڤەکۆلینە ئامادەکر و ئەنجامدا.

کورتیەك ل ژیانا حاجی قادرێ کۆیی :

هۆزانڤانێ ناڤدارێ مللەتێ مە ناڤێ وی (حاجی قادری کوڕی مەلا ئەحمەدە کوڕی مەلا ساڵحی کوڕی مەلا ئەحمەدی گەورە) یە، دەربارەی ساڵا ژ دایکبوونا وی بیر و هزرێن جودا هەنە، هەتا نهۆ ساڵا ژدایکبوونا وی نە هاتیە دەستنیشانکرن، هەر بۆ نموونە (سەردار میران و کەریم شارەزا) کو دیوانا حاجی ب چاپ گەهاندییە. یاژوانڤە ساڵا ژ دایکبوونا حاجی دزڤریتەڤە بۆ ساڵێن (١٨١٥ –١٨١٦) (میران و شارەزا : ١٩٨٦، ل١٠).

هەر دەربارەی وێ مژارێ (فخرەدین ئامێدیان) دبێژیت ((لە ساڵی ١٨٢٧ لە دایك بووە)) (فخرەدین : ١٢ ٢٠، ل ٣٩٣).

هەروەسا د. مارف خەزنەدار ژی یاژویڤە ((حاجی لە ساڵی ١٨١٦ لە دایك بووە)) (د. مارف : ٢٠١٢، ل ١٣١). مامۆستا عەلائەدین سجادی دبێژیت ئەو ((حاجی لە ساڵی ١٨١٥ لە دایك بووە)) (م. سجادی: ١٩٧١، ل ٢٥٣). مەسعوود محمد دەربارەی وی بابەتی دبێژیت ((ئیحتیمالە لە ساڵی ١٨٢٨ لە دایك بووبێ.)) (مەسعوود محمد: ١٩٧٣، ل ٩٨). لپەی ڤان بیر و بۆچوونێت سەرێدا هاتین ساڵا ژ دایکبوونا حاجی دکەڤیتە ناڤبەرا ساڵێن (١٨١٥ – ١٨١٦ – ١٨٢٧) ئەگەر ئەم هەر ساڵەکا د سەریدا بۆ ساڵا ژ دایکبوونا حاجی پەسند بکەین ئەڤە دگەل ڤێ دێرا هۆزانێ دگونجیت :

سەرو ریشم سەراپا بۆتە لۆکە
شەوێ هەمڕازمە پشمین و کۆکە (دیوانی حاجی : ١٩٨٦)

حاجی ل گوندێ (گۆڕ قەرەج) ژدایك بووە، کو دکەڤیتە ناوچەیا کۆیە، لدویڤ وان ژێدەرێن بەر دەستێ مەدا حاجی خۆی ئاماژێ بناڤێ دایك و بابێ خۆ دکەت و دڤێ دێرێدا دبێژیت :

باوکم ئەحمەد بوو ناوی فیکرم دێ
خەڵقی لادێ بوو دایکی من فاتێ (دیوانی حاجی: ١٩٨٦ : ل ٩)

لدویڤ ڤێ دێرا هۆزانا سەرێ بیت بابێ وی ناڤێ وی (ئەحمەد) بوو و دەیکا وی ژی ناڤێ وێ (فاتێ / فاتە) بوو، بەڵێ ناڤێ جهێ ژدایکبوونا خۆ ب ئاشکرایی نەئینایە، هەر چەندە رەخنەگرو ڤەکۆلەرێن ڤی باری گوندێ (گۆڕ قەرەج) جهێ ژدایك بوونا حاجی دادنن.

ل ژیێ حەفت سالیدا بوو بابێ وی چوو بەر دلۆڤانیا خودێ، پشتی وی دەیکا وی دانا بەرخوێندنێ، چونکە ((لە نەریتی کوردەواریدا وا باو بووە، کوڕی تاقانە گەر باوکی کۆچی دوایی کردبێت، دایکی دەیخستە بەرخوێندن، خوێندنی بەرایی لەلای مەلا ئەحمەدی ئۆمەر بووە، دوای دوو ساڵیش دایکیشی کۆچی دوایی کردووە.)) (د. مارف خەزنەدار :٢٠١٢، ل ١٣١) لپەی ئاخفتنێن د. مارفی بیت ئەو دژییێ (٩) سالیدا بوو دەمێ دەیکا وی چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ مەزن، بەلێ حاجی دەستبەردار نەبوو هەر بەردەوام بوو لسەر خوێندنێ هەتا بییە فەقە ((لەساڵی ١٨٥٣ دا لەگەڵ مەلا عبداللە ی جەلیزادە وەك فەقێیەك روو دەکەنە شێخ وەتمانی باڵەکایەتی لەلای مەلا محمدی کاك عبدالله.)) (ژێدەرێ بەرێ :ل ١٣١).

پشتی هەیامەکی حاجی بۆ خاندنێ دچیتە رۆژهەلاتێ کوردستانێ، بۆ هەر ئێك ژ باژێرێن (سەردەشت و مهاباد و سابلاغ) ((بۆ ماوەی شەش حەوت ساڵێك لەم شارانە دەمێنێتەوە تاخوێندنی حوجرە تەواو دەکات.)) (ژێدەرێ بەرێ : ل ١٣٢). پشتی تەمامکرنا خویندنا خۆ حاجی دزڤریتەڤە بۆ باشوورێ کوردستانێ، لدویڤ هندەك ژێدەرا هەر لکۆیێ دمینیتەڤە، بەلێ پشتی ماوەیەکی ((حاجی سەرئەنجام دوای ئەو هەموو خەمخۆرییە بۆ خەڵکی کۆیە.. ...... بەرامبەر بەشاعیر وخەمخۆری وەك خۆی کەمتەرخەمن بۆیە بڕیار دەدات بچیتە ئیستەنبول.)) (میران و شارەزا :١٩٨٦،ل ١٢).

سەبارەت نازناڤێ وی (حاجی) مامۆستا عەلائەدین سجادی دبێژیت ((هەر منداڵێك لە مانگی حاجییانەوە بێتە دنیاوە، پێی دەڵێن حاجی. ئەم رەوشتەش تا ئێستا ماوە لە لادێکان.)) (م، سجادی : ١٩٧١، ل ٣٣٩).

دەربارەی کۆچکرنا وی د رۆژناما کوردستان ژمارە (٣) سالا ١٨٩٨ هاتبوو نڤیساندن ((ساڵی پار حاجی قادر کۆچی دوایی کردووە و شیعری زەمانەشی بڵاوکردۆتەوە.)) (عبدالواحید ئیدریس : ٢٠١٦،ل ٧٣).

لدویڤ ڤێ چەندێ بیت سالا وەغەرکرنا حاجی دزڤریتەڤە بۆ سالا ١٨٩٨. بەلێ میران و شارەزا دێ بێژن ((هەروەکو ساغیش بۆتەوە حاجی لە ساڵی ١٨٩٧ لە شاری ئەستەمبوڵ لە ئاوارەیی و بێ کەسیدا سەری ناوەتەوە و کۆچی دوایی کردووە لەبەری ئۆسکدار لە گۆڕستانی قەرەج ئەحمەد نێژراوە)) (میران و شارەزا: ١٩٨٦،ل ١٧).

کاودانێن کۆیێ ل سالا ١٨٠٠ – ١٩٠٠

ژ پێخەمەت تێگەهشتن و شرۆڤەکرنا هۆزانێن حاجی،پێدڤییە ئاورەکێ ل وان کاودانان بدە ین ئەوێن حاجی تێدا ژیای و تێدا تێپەری، بێگومان ئەو رە وش و بارۆدوخە هەر چەوابن، کارتێکرن و رەنگدانەڤە ل سەر حاجی هەبوو. هەر چەندە حاجی ل سەردەمێ قوتابخانەیا هۆزانا کلاسیکا کوردیدا ژیاییە، بەلێ دەمێ حاجی کۆییێ بجهدهێلیت و بەرەو ئیستەمبولێ دچیت، مەبەست و بابەتێن هۆزانێن وی گۆرانکاری بسەردا هات.

کاودانێن سیاسی

کاودانێن سیاسی ناوچەیا کۆییێ دناڤبەرا سالێن (١٨٠٠ – ١٩٠٠)

ب چەندین شێوە گۆرانکاری بسەردا هاتبوو، واتە سەردەمەکی لـژێر دەستێ دەستهەلاتا بابانیاندا بوو و سەردەمەکێ دی لـژێر دەستێ میرنشینا سۆراندا بوو، ماوەیەکی ژی لژێر دەستێ حوکمرانیا عوسمانیادا بوو. پشتی نەمانا میرنشینا بابان ل باشوورێ کوردستانێ، کۆیە کەفتە بن دەستێ میرنشینا سۆران ((شا عەلی جلەوی دەسەلاتی گرتە دەست و هەولی زۆری دا ئەو مەملەکەتەی فراوان بکات، دوای نەمانی میر بوداقی کوری جێی گرتەوە وردە وردە مەملەکەتەکەی فراوان کرد تاوەکو گەیاندییە (سوماقولق) کە سماقولی ئێستا دەگرێتەوە.)) (کەریم شارەزا و ئەوانی تر : ٢٠٠٩،ل ٦٣). ئەڤ ئاخفتنە نیشانا هندێنە کو میرنشینا سۆران ناوچەیا کۆییێ ئێخستیە ژێر رکێفا خۆ،چونکە سماقولی ئێکەکە ژ وان گوندان کو کەفتییە باکوورێ کۆییێ، ل سەردەمێ میر محەمەدپاشای گەورەی رەواندوز کۆییێ بتەمامی کەفتە ژێر دەستێ میرنشینا سۆران ((میرمحەمەد لە سالی ١٨٢٧ پەلاماری کۆیەی داوەو هێزەکانی بابان بێ شەڕ چۆلیان کردووە، لەرێگەی دووکانەوە چوونەتەوە سلێمانی.)) (کەریم شارەزا و ئەوانی تر : ٢٠٠٩، ل ٧٠).
بڤێ چەندێ کۆییێ سەردەمەکی ژێر دەستهەلاتا بابانیا بوو، وان حوکمرانیا کۆییێ دکر. واتە باژێرێ کۆییێ د کاودانەکێ باشدا نەبوو، بۆ جهێ ململانێ و هەڤرکیێ دناڤبەرا میرنشیناندا، واتە هەر ئێك ژ میرنشینا بابان و سۆران پێکولا هندێ دکر کو کۆییێ بێخنە ژێر دەستهەلاتا خۆدا. بێگومان ئەو جهێ ئەڤ جۆرە ململانێ بکەڤیتە تێدا، دێ تووشی گەلەك گرفت و ئاریشان بیت. چونکە هەر هێزەك پێکولا

خۆ سەپاندنێ دکەت، بگشتی رەوش و بارۆدوخ ژ هەمی لایەکیڤە باش نەبوو، ئەو بوو بابانیا کوشتنەکا زۆر لوێرێ ئەنجامدا، ژپێخەمەت خستنە سەر میرنشینا خۆ و سەربەخۆ برێڤە ببەن ((لەشکری کۆیە و دەوروبەری شکا لەو شەرە گەورەکانیان بەدیل گیران و ئەوانی تر کوژران، سێ شەو و سێ رۆژ کوشتاریان لێکرا...... ئەوجا بەکر بەگ لەپەنا چۆمێ دانیشت، یەك بەیەك سەریانی دەپەڕاند و تەرمەکانیانی دەخستە ناو زێی کۆیە.)) (ژێدەرێ بەرێ، ل ٧٦).

پشتی نەمانا دەسەلاتا میرنشینان لسەر کۆیێ،کۆیێ کەفتە ژێر حوکمڕانیا عوسمانیا و راستەوخۆ ژلایێ وانڤە هاتە برێڤەبرن ((پۆلیسی ئەو دەولەتە کە پێیان دەگوترا هەیتە بەشار و دێهاتەکان بلاوبوونەوە زولمێکی زۆریان لە خەلك دەکرد.)) (ژێدەرێ بەرێ، ل ١١٢). ئەگەر کۆیێ ل سەردەمێ حوکمڕانیا میرنشینا هندەك دواکەفتی پێڤە دیاربیت، ئەڤە ل سەردەمێ حوکمڕانیا عوسمانیا بتەمامی تووشی دواکەفتن و نەهامەتی و نەخویندەواری بوو، چونکە داگیرکارێن عوسمانی ئامادە نەبوون بهیچ شێوەیەکی چاکسازی بکەن، بەلکی برێکا بکارئینانا ئایینی و ئۆلی ڤەپێکولا هندێ دکر کو خەلکێ سەردابن و تووشی دەردەسەریێ بکەن. ل سەردەمێ حوکمێ عوسمانیان بتنێ پیتەو گرنگی ب ((گومرگ و باج کۆکردنەوە دراوە، لە رووی خوێندنیشەوە تاوەکو سالی ١٩٠٠ قوتابخانە نەبووە تەنیا پشت بەحوجرەکان بەستراوە، کاتێ قوتابخانەی سەرەتایی لە کۆیە دانرا، ئەوە هەر زوو بەزوو داخرا، تاوەکو حوکمی عوسمانییەکان نەما ئینجا لە کۆیە قوتابخانە کرایەوە.)) (کەریم شارەزا و ئەوانی تر : ٢٠٠٩، ل١١٤).

کاودانێن جڤاکی :

وەك هەڤکێشیەکا زانستێ بیرکاری هەرچەندە کاودانێن سیاسی ناجێگیر و خراپ بیت و جهێ ململانێ و هەڤرکیێ بیت، هندە ژی کاودانێن جڤاکی تێك دچن و کۆمەلگە خراپ دبیت، چونکە کاودانێن هەر جڤاکەکێ ل سەر لایەنێ (سیاسی، ئابووری، ئایینی.. .....هتد) بەندە و گرێدایە. وەك بەری نهۆ مە ئاماژە پێکربو و کو کۆیێ ژلایێ سیاسی ڤە سەقامگیری و تەنایی بخۆڤە نەدیتبوو بۆ جهێ ململانێ و هەڤرکیەکا توند دناڤبەرا میرنشینان ژلایەکی ڤە و ژ لایەکێ دیڤە بۆ جهێ تورکێن داگیرکار، بڤێ چەندێ کاودانێن کۆیێ و رەوشا جڤاکی یا باش نەبوو،

ژلایێ خویندەواری ڤە ئەگەر حوجرە و مزگەوت نەبانا ئەڤە کۆییێ دابیتە باژێرەکێ تاری و ئەڤە و سەر هندێ را د ناڤبەرا سالێن ۱۸۰۰ – ۱۹۰۰ دا ژلایێ ئایینی ڤە هندەك کەسان و لایەنا بناڤێ ئایینێ پیرۆزێ ئیسلامێ فێل و حیلە و سەختە گەلەك بەرامبەری خەلکێ کۆییێ دهاتەکرن، هەر ڤێ رەوشا خراپ ئێکا هند کر کو کەسەکێ زانا و هزرمەندەکێ وەکی حاجی، کۆییێ بجه بێلیت و قەستا ئستەمبولێ بکەت، سەر هندێرا خەلکێ وی سەردەمی لدویڤ هزرێن هیچ وپووچ وخۆرافی دکەفتن، کەسانێك هەبوون بناڤێ ئایینی بچاڤەکێ نزم و سڤك و کێم بها تەماشەی هۆزانڤان و رەوشنبیریان دکر، هەروەکی حاجی دهۆزانەکێدا ئاماژێ بڤێ چەندێ دکەت :

هەمـــوو خـــزمی خۆمـــن دەزانـم دەڵێن

لە بێ حورمەتیمان بوو حاجی هەڵات (دیوانی حاجی : ل ٥٦)

پشکا دووێ

هزرا بەرگری د هۆزانێن حاجی قادرێ کۆییدا

بەری بەحسێ هزرا بەرگری بکەین د هۆزانێن حاجیدا، پێدڤییە روهنکرنەکێ بدەین لسەر هزرا بەرگریکرنێ دڤێ ڤەکۆلینێدا. دەمێ ئەم بەحسێ هزرا بەرگرییێ دکەین، بتنێ مەخسەد و نیازا مە تەنیا ئەو بەرگرییە نینە کو بەرامبەر دوژمن و داگیرکەرا دکەین. بەڵکی بەحسێ هەمی وان جۆرێن بەرگرییێ دکەین کو حاجی د هۆزانێن خۆدا ئاماژە پێکرییە.

لپەی دیرۆکا ژ دایکبوونا حاجی و کۆچکرنا وی، حاجی سەر ب قوتابخانا هۆزانا کلاسیکی بوون واتە حاجی ژلایێ فۆرم و شێوێ هۆزانێ ڤە سەر ب قوتابخانا هۆزانا کلاسیکییە، دگەل هندێ حاجی ل کوردستان و کۆییێ دابوو ناڤەرۆکێن هۆزانێن وی ژی هەر بسەر وێ قۆتابخانێ بوون. بەلێ دەمێ حاجی قادر کۆییێ بجدهێلیت و بەرێ خۆ ددەتە ئیستەمبۆلێ هەستا نەتەوی و بەرهنگاری بتەڤاڤی لدەف دروست دبیت. ئەڤە ژی ژبەر دوو هۆکارێن سەرەکی، یائێکێ حاجی ل ئیستەمبۆلێ دگەل کۆمەکا رەوشەنبیر و نڤیسەرا تێکەل بوو نەخاسمە

((بنەماڵــەی بەدرخانییــەکان، بــووە بــە مامۆســتای تایبــەتی کوڕەکــانی ئــەم خانەوادەیە.)) (میران و شارەزا : ١٩٨٦،ل٢٣).

یا دووێ دەمێ حاجی ل ئیستەمبولێ دژیت، دکەڤیتە ژێر کارتێکرنا هـزر و بیرێـن رۆژئاڤـا، ژ لایـەکێ دیڤـە ((دیباجـەی مـەم و زینـی خـانی خوێنـدەوە و لـە ئەنجامی خوێندنەوەی کتێبە تازە رۆشنبیرییەکانی ئەوروپا کە دەکران بـە تـورکی هەستی نەتەوەیی لای سەری هەڵدا.)) ژێدەرێ بەرێ، هەمان لاپەرە.

ئەڤە هەمی هۆکار و ئەگەرێ ڤەکرنا هزر و بیرێن حاجی بوون، ژبەر هنـدێ د دیوانا وی ژێدا دبینین کو، حـاجی بـەرهنگاری زۆر کـەس و لایـەنا بوویـە بگشـتی حاجی ئێکە ژ وان هۆزانڤانا کو دەرد و دەرمانێ گەلێ کورد دیارکرین.

حـاجی دهۆزانێن خـۆدا بـەرگریی ژ گەلـەك بابـەت و مـژارا دکـەت. بۆنموونـە بـــەرگریکرن ل هـــەر ئێـــك ژ بابـــەتێن خوینـــدن و خوینـــدەواری دکـــەتن دژی نەخوێندەواری. بەرگری ژ ئێك رێزیێ دکەتن دژی بـژیان وپـەرتـەوازیێ و هەروەسـا دژی پاشمەڤایا ئابووری دراوەسـتیت. حـاجی بشـێوەکێ زۆر دانایانـە د هـۆزانێن خـۆدا پـەنجـە دانایـە سـەر ئـێش و دەرد و کۆڤـانێن مللـەتێ خـۆ و هـەر ب هنـدێ نەراوەستیایە، بەلکی دەرمان ژی بۆ دەستنیشان و دیار کرییە.

داخازا ئێکەتی و تەبایی و ئێك رێزییا کوردا دکەتن و بـەرۆڤاژی ڤـێ چـەندێ ژی ئەگەر ئێك رێزنەبن ئەڤە تووشی ماڵوێرانی و خولی سەریێ دبن :

تا ڕێك نەکــەون قەبیلی ئەکــراد
هـــەروا دەبـــن خـــەرابە ئابـــاد
ئەنواعی میلەل لەگەورە تا بچووك
خەملیوە مەمالیکی وەکــو بــووك (دیوانی حاجی : ل١٩٩)

دڤان هەردوو مالکێن هـۆزانێن سـەرێدا، حـاجی بەحسـێ هنـدێ دکـەت، کـو ئەگەر هاتوو کورد وەکی نەتەوەیەك ئێك نەبوون و نەشیان رێزێن خۆ بکەنـە ئێـك و تـەبابن. ئەڤـە بێگومـان هـەردێ بـوی شـێوەی مینەڤـە و دوژمـن و داگیرکـارێن کوردستانی دوی دەلیڤەی دگەڕن داکو پتر مـاڵوێرانی و کاڤلکـاریێ بسـەر کـورد و کوردستانێدا بینن و بکەنە گەلەکێ خۆخۆر و پاشـکەتی. پاشـی تیشـکێ بەردەتـە سەر هنـدێ، داکـو هەسـتا نەتـەوی دەڤ مللـەتێ کـورد دروسـت بکـەت، بەحسـێ

نەتەوێن دی ژی بۆ دکەت و کا چەوان ئێکگرتی بوون و سەرکەفتن دهەمی بوارەکیدا ب دەستڤە ئینایە.

هەرکوردن ئەگەرچی پاکی مەردن
پامالی زەمانە میسلی گەردن
هەر مانەوە بێ نەواو مەزلوم
وەك بومی خەرابە زار مەشئوم
گەر باعیسی ئەم دەپرسی کامە
شەرتێکە کە بۆ هەموو تەمامە (دیوانی حاجی : ل ۱۹۹)

حاجی دڤێرەدا دهێتە سەر بەحسێ باشی و چاکیێن مللەتێ کورد دگەل هندێ کو ئەڤ هەمی سەخلەت و پەسنێن جوان و باش هەین، هەر زۆلم و ستەم لێ دهێتەکرن ئەڤەژی دزڤریتەڤە بۆ هندەك کەسان کو، بووینە داردەستێ کەسێن دی. حاجی دەنگێ خۆ ئاراستەی هەمی کوردەکی دکەت هەمی پێکڤە ئێك و دووبگرن و دەستا ژئێك بەرنەدەن، ئەڤ چەندە ژی دڤان چەند دێرێن خوارێدا دیار و خویایە کو، سیما و مورکێ هزرا بەرگری پێڤە دیارە.

دیارە دەمێ کوردستان ژلایێ عوسمانیاڤە دهێتە داگیرکرن، چاخێ کێم بەرگری دهاتەکرن، ئەڤەژی پشکەکێ بۆ ئایینێ دزڤریتەڤە.چونکە عوسمانیا ئایین و ئۆل د بەرژەوەندییا خۆدا بکاردئینا. دوی وەختیدا دناڤ کوردستانێدا کۆمەکا خەلکێ هەبوون بناڤێ ئایینی فێلبازی و سەختە ل خەلکێ دگرن و مژوولی کەیف خۆشی یێن خۆ بوون.

لە گاوان و شوانی کوردان یەك
بەسە بۆ لەشکری سەدکەڕە دوولەك
فیدای جووتیارتان بێ حاتەمی تەی
بەقوربانی سەپانتان بێ ئالی بەرمەك
مریشکی ئێوە سەیادی شەهێنە
لەکن عەنقا فرووجە حاجی لەکلەك (دیوانی حاجی : ل٥٨)

دڤان دێرێن سەرێدا، حاجی تیشکێ دئێخیتە سەر ئازایەتی و قارەمانییا مللەتێ کورد، ژلایێ دیڤە مللەتەکێ گەلەك دلێر و چاڤ نەترسە، شیانێن بەرگریکرنێ د هەمی تەخ و چینێن مللەتیدا هەنە، هەمی ئامادەنە بۆ خۆ بەخت و گوری کرنێ،نموونا شڤان و گاڤانا دئینیت کو، وان هیچ پەیوەندی بسیاسەت و شۆرەشاڤە نینە بەلێ دگەل هندێ، کەسانێن وەلات پارێزن و رۆژا قەوماندنێ هەر ئێك ژوان ب سەد مێرانە، جووتیارەکێ کورد ژ حاتەم تائی گەلەك دەست ڤەگریترە و چاڤتێرە. وێنێ دوژمنێ داگیر کەر، ئەگەر باز و شاهین ژی بیت نموونا هەردوو باڵندەیێن هەرە بهێز دئینیت، ئەڤە مریشکەکا کوردی راڤەکەرێ وانە. مەخسەد ئەڤەیە ئەگەر دوژمن چەندێ ب هێز و توانابیت، ئەم کورد ژوان ب هێزترین. بەلێ دەردێ مەیێ سەرەکی ئەوە ئەم دناڤ خۆدا دگەل ئێکتر راست و دروست نینین، مژوولی سەردابرنا ئێکین و نزانین و ئاگادار نینین کا دوژمن چ پیلانەکێ بۆ مە دادرێژن و نەخشێ بۆ دادنن. حاجی ددرێژیا هۆزانا خۆدا دبێژیت :

هەتا وەکی ئاگری بن کابن لەگەڵ یەك
ئەگەر تۆفان بێ لەشکرتان بە پووشەك
لە گوێی گادا نووستوون بۆیەکە رێوی
لەسەر ئێوە وەها شێرگیرە وەك سەگ
سەلاحی ئێوە ئێستا کە سیلاحە
تەماعی گەورەیی نەکەن بێ چەك
کراوە ئینتخابی وشکە سۆفی
لە دیوانی کەر بێ نوقتەیی شەك (دیوانی حاجی : ل ٥٩)

حاجی د بێژیتە مە هووین بخۆ مژوولی پلان دانانن دژی ئێکدی، وی دەمی ژمارا هەوە هەر چەند بیت. ئەڤە ب کێمی دکەفتە پێش چاڤێن دوژمنا. چونکە هندەك ژ هەوە خەریکی سەختەو سەردا برنا ئێك و دوونە هووین نزانن کا دوژمن چ لبەرە، ژبەر هندێ ئەو دوژمنە ب شێوەکێ ریڤیەکێ بهێزدایە. دشێت مللەتەکێ وەکی کوردێ ئازا ل شێوێ شێرەکی برەڤینیت و وەکی سەیەکێ پاسەوانی.

هەروەسا حاجی خەلکەکێ دی ژی بهێزتر نیشان ددەت. وەسا دبینیت کو هەتا سۆفی و شێخ پێشرەوێن مللەتی بن رەوش و حالێ مللەتی ژ ڤێ باشتر نابیت.

وەها مەشغولی تۆیە جیسم و جانم
بەروح کێشانی خۆم زەحمەتە بزانم
رەقیب و سەگ چ لازمە تا ئەمن هەم
بە رۆژ دەرگەوان بە شەو پاسەوانم (دیوانی حاجی : ل ٧٣)

حاجی خۆ ب پاسەوان و دەرگەهڤان دقەلەم ددەت. دبێژیت تاکو ئەز هەبم پێدڤییا مە ب سیخوڕ و سەیا نینە بۆ زێرەڤانی و پاسەوانییێ،چونکە ئەز بجۆرەکی سەرقالێ و مژوولی پاراستنا ڤی وەلاتیم. وی دەمی روحا من ژی بهێتە کێشان چ خەم نینە و گوه نادەمێ :

ئەوەی شاعیر نەبێ کۆرە وجاخی
لەسایەی شیعرەکانم بابی کوڕانم
مەڵێن بێ کارە بوو حاجی لە رۆما
ئەمن پیاوم لەنێو شاری ژنانم (دیوانی حاجی : ل٧٤)

حاجی دبێژیت نە بێژنە من تۆ ل دەرڤەی وەلاتی و ئاگاداری مە نینی و بتنێ تۆ هۆزانا دنڤیسی، دگەل هندێ ئەز ئاگاداری هەوە مە و هۆزانێن من کوڕێن منن، ئەز ل دەرڤەی وەلاتی ژی مژوول و خەمخورێ هەوەمە و وە ژ پیلان و پیلانگێرێن دوژمنا ئاگەهدار دکەم.

ئەگەر کوردێك قسەی بابی نەزانی
موحەققەق داکی حیزە بابی زانی (دیوانی حاجی : ل ١٤٨)

دڤێ هۆزانا سەرێدا حاجی بەرگری د زمان و مێژوویا کوردا دکەت، وەکو بنەمایەکێ سەرەکی بۆ پێکهێنانا نەتەوەیی،حاجی وەسا هزر دکەت، دڤێت هەمی تاکەکێ کورد ئاگاداری پێشینەی خۆی بیت، کییە و ژ کویرێ هاتیە و پێناسا وی چییە، ب وێ رامانێ پێدڤییە هەمی کوردەك رابردوویا خۆ بزانیت، ئەگەر نا ئەڤا ل رابردوو هاتیە روودان دووبارە ب سەرێ واندا دهێتەڤە. هەروەسا د درێژیا هۆزانا خۆدا حاجی دبێژیت دڤێت مللەتی کورد مللەتەکێ خوێندەوار بیت، دڤێت دیرۆکا خۆ بزانن. چونکە ئەو کەسێ مێژوویا دیرۆکا خۆ نەزانیت. بێگومان نەشێت

بەرگری و بەرەڤانییێ ژ نەتەوێ خۆ بکەت. ئەڤ چەندە ژی بەرگریکرنە ژ کەسانێن رەوشەنبیر و خویندەڤان و ئەوێن خۆ ب خوێندنێ ڤە مژوول دکەن.

ئەمانـــە پاکیان کـــوردن نیهایـــەت
لە بەر بێ دەفتەری ون بوون و فانی
کتێب و دەفتەر و تائریـــخ و کاغـــەز
بە کـــوردی گەر بنووسـرایە زوبانـــی
مـــەلا و شـــێخ و میر و پـــادشامان
هەتا مەحشـــەر دەمـا ناوونیشـــانی (دیوانی حاجی : ل ١٥٢)

ژ لایەکێ دیڤە حاجی ئاورەکێ ل رەوشا مللەتێ کورد ددەت و دگەل خـانیێ مەزن رێك دکەڤیت کو، ئەڤا بسەرێ کوردا دێت دزڤریتەڤە بۆ حاکم و میرێن کـوردا و کەمتەرخەمی و بێ هەلۆیستێ وانە:

گوتی : بۆ غوربەت و رووتیم نییە ئەفغان و هاوارم
لەداغی حاکمی خۆمە لە شان و شەوکەتی تورکان
وادیـــارە رەســـم قـــانوونێکـــی دەوران دادەنـــێ
کوردی ئێمە گەردشی گەرمێن و کوێســـتان دادەنێ
ئەی ئەمیری کـوردەکان بۆ ئێوە عەیبە وشـــوورەیی
حیـــزەکـــی وەك.........................دادەنـــــێ
بـــۆ یەك نامـــووس وعـــار و بۆ چییە ئیمان ودیـــن
خاچ و ئینجیلی لە جێی تە فسیر و قورئان دادەنـێ

(دیوانی حاجی : ل ١٧٩)

دڤـان چـەند دێـرێن هـۆزانێن سـەرێدا،حاجی بـەرگرییێ ژ کـەلتوور و ئـایینێ کوردا دکەت، گلەیی و گازندێن خۆ ئاراستەی سـەرکردێن کـورد دکـەت و دبێـژیتێ ئەم کورد خودان زۆزان و گەرمیانین و خودانێن ئایینا ئیسلاما پیرۆزیـن. چ پێـدڤی دکەت ئایینەکا دی برێکا داگیرکەراڤە بهێتە د ناڤ مللەتێ کوردا،ل شوینا قورئانێ ئنجیل بیت و لشوینا قوتابخانێن ئایینی و حوجرا دێرو کەنیسە هەبن.

حاجی خەلکێ هانددەت ژ بۆ شۆل و کارکرن و کەسابەتیا خۆ بزانن و پارێزن و نەبنە بارگرانی سەر ملێت جڤاتێ، حاجی ڤێ پەیامێ ئاراستەی وان کەسانە دکەت کو، بناڤێ ئۆل و ئایینێ ڤە وەك مشەخۆرەك ل سەر رەنج و کەدا کەسانێن دی ژیانێ دبەنەسەر،ب ئاشکرای ژی مەبەستا وی سۆفی و شێخن. ئەڤە ژی جۆرەکە ژ بەرکریکرنێ بۆ ئەنجام نەدانا کار و شۆلا بناڤێ ئاییینێ ڤە، واتە بناڤێ ئۆلی ڤە مژوولی خرڤەکرنا سامان و پارە پەیداکرنێ.

گەلێکم بیستووە پەستی و بڵندی دەوڵەتان ئەمما
جیهان نەیدیوە پەستی وا میسالی حاڵی کوردستان
لە وەقتی خۆی هەموو شا بوون سەراپا بێ غەم و شابوون
لە وجوودا حاتەمی تەی لە شەڕدا رۆستەمی مەیدان

(دیوانی حاجی : ل١٠٤)

حاجی داد و فیغانی بۆ رووت و برسی و بێ جل و بەرگا نینە، بەلکی هەمی داخ و نالینێن وی بۆ وارگەه و وەڵاتێ خۆیە، لداخا داگیرکار و وان کەسانە یەکو داگیر کار دادنیت بۆ حوکمڕانیا خەلکێ، حاجی ئاگاداری رەوشا گەلانێن دی ژی بوو، ژبەر هندێ وەکو کوردا چ بسەرێ وان نەهاتیە،چونکی ئەو ئێکگرتی بوون و ئێك دەست و ئێك هەڵویست بوون، هەرچەندە کورد خودان گەلەك مێر و پاشا بوون. بەلێ کورد هند مژوولی ململانێ و دووبەرەکیێ بوون و پێکول و هەولا بەرفرەهکرنا دەسەلاتا خۆ بوون، ئەڤێ چەندێ ژی رێك خۆشکربوو بۆ داگیرکارا کو کوردستانێ داگیر بکەن بچەندان فێل و حیلانڤە.

لە دەشت و دێ ویلایەت ببنە ئەحباب
وەکو شەخسێکی واحید بن لە هەر باب
لە بۆتان تا بابان و سەرحەدی ڕەی
لە ئەولاتر وەها نۆش بێتە سەردەی
ببنە یەك لە تەعلیم و لە نووسین
جل و بەرگ و زوبان و ڕەسم و ئاین (دیوانی حاجی : ل ٢٣١)

دیارە ئەڤـ چەند دێرێن هۆزانێن سەرێدا، دیسانەڤە داخازا هەڤگرتن و ئێکگرتنا گەلێ کورد دکەت، حاجی وەك هۆزانڤانەکێ رووناکبیر هەر زوی هەست ب وی دەردی کوژەك و پەرتەوازەیی کرییە.ژ بەرهندێ وەکی دەرمانەکی داخازا هەڤگرتنێ کرییە، ئەوا دڤێ هۆزانێدا دهێتە دیتن، ئەوە حاجی ب تەڤایی داخازێ ژ هەمی تەخ و چینێن مللەتێ کورد دکەت، کو بێ جوداهی ئێك و دوو بگرن. ئەڤـ داخازا بەردەوامیا حاجی بۆ ئێکگرتنێ ژ ڤالاتییێ نەهاتیە، بەلکی حاجی کەسەکێ ئاگاهداری دیرۆکێ بووە. کاودانێن کوردستانێ بباشی ڤەدخاندن. هەروەکی نموونە هەر ئەو دوژمنێ سەردەمێ ئەحمەدێ خانیدا هەبوو، هەمان دوژمن بەردەوام و درێژبوویە بۆ سەردەمێ حاجی ژی. بۆنموونە دڤێ دێرا هۆزانێدا دبێژیت.

لە مابەینی کڵاو سوور و کڵاو رەش
پەرێشانین دەبینە میسلی گای بەش

(دیوانی حاجی : ل ٢٢)

ڤێرەدا مەخسەد ژکلاڤـ سۆر و کلاڤـ رەشا، ئاماژەیە ژ هەردوو دەولەتێن داگیرکاری، عوسمانی و سەفەوی، ئەڤـ هەردوو لایەنەنا نها ژی تەخسیری نەکرییە ژبوو ناڤبرن و قرکرنا مللەتێ کورد و هەمی دەما مژوولی پیلانگیر و دانان بوون ژپێخەمەتی نەهێلانا مللەتێ کورد. ژ بەرڤێ چەندا دهاتەکرن حاجی بانگەوازی هەڵددەت و داخازێ ژ کوردا دکەت کو هەڤبگرن و دەستا ژێك بەرنەدەن ل دژی وان هەردوو دەولەتا. دیارە حاجی بڤی چەندێ نازاوەستیت، بەلکو داخاز دکەت کو چەکی پەیدا بکەن و بکاربینن لدەمێ پێدڤیدا داکو رزگار و ئازاد ببن ژدەستێ رۆم و عەجەما دا.

بە شیر و خامە دەوڵەت پایەدارە
ئەمن خامەم هەیە شیر نادیارە (دیوانی حاجی : ل ٢٢)

حاجی بشێوەکێ ژیرانە و حەکیمانە دوو مژارێن گرنگێن خۆ بەرهەڤکرنێ پێکڤە دگرێدەت و بتەمامکری ئێك دوو دبینیت، چونکە شۆرەشکرن بتنێ ب چەکی ناهێتەکرن و نەبتنێ ب خامە و پێنڤیسی دهێتەکرن، ئەگەر چەك رۆلێ خۆ بگێریت و خامەژی بیرو هۆشا خەلکێ رەوشەنبیر دکەتەڤە. وی چاخی شۆرەش

دێ سەرکەڤیت. حاجی بەحسێ چەوانیا سەرکەفتنێ دکەت و ژلایێ وی ڤە دڤێت هەمی لایەك یەككگرتیبن، پشتی وێ پلان و بەرنامە هەبیت،پاشی چەك و جەبلخانە پەیدا بكەن و مفای ژێ وەرگرن بۆ شۆرەش و بەرخۆدان و خۆراگرتنێ.

جۆشەك بدەن وەکوو هەنگ تەکبیر بکەن بەبێ دەنگ
ئەسـبابی شـەڕ پەیدا کەن تۆپ و تڤەنگ و هـاوان

(دیوانی حاجی : ل ٢٢)

حاجی یا ژویڤە رزگاربوون و شۆرەشكرن ژ دەستێ داگیركارا، پێدڤی ب كۆمەكا پێنگاڤانە هەیە. كو بەری نهۆ هاتنە بەحسكرن، ڤێجا دهێتە سەر هندێ بێژیت دڤێت وەختەك ئەم هەمی پێكڤەبین و هەڤگرتی بین و چەك و پلان ژی هەبیت و ئەڤە پێدڤیا مە ب سەر كردە و رێپیشاندەرەكی هەیە. ئەڤەژی دهۆزانا (لە رۆما کەوتە بەر چاوم) دا خویا دبیت.

ئەمیرەك مـاوە پاشـایە گوتـی كێیە؟ گوتم شـێرە
گوتـی لێـرە گـوتم لێرە هەتـا تـاران و هیندسـتان
بەخۆی شێرە وەكو نـاوی لە شـەڕدا دوژمن ئەنـدازە
تەمایان هەر بە ئەو ماوە جەمیعی خاكـی كوردسـتان
هەرچی جێگەی ئومێدمانە و ئەوی دڵخۆش دەكا ئەمڕۆ
كەسی دی لەو بەدەر نابێتە غەمخۆری گـەلی كـوردان

(دیوانی حاجی : ل ١٠٢)

د ڤان چەند دێرادا، دەردكەڤیت كو حاجی دەسنیشانا سەركردەی ب توانا و هێز دكەت بۆ گەلێ كورد، ژ بۆ هندێ داكو ژ وی كاودانێن سەخت و دژوار و خراپ رزگاربن، دبێژیت بتنێ كەسەك دشێت ڤی باری دەرباز بكەت و تێپەرینیت. ئەوژی (یەزدان شێرە) كو ئێكەكە ژ بنەمالا بەدرخانیایە، دیارە حاجی باوەریەكا موكوم ب وی كەسی هەیە و باندورا وی وەكو فریاد رەسەك بۆ رزگار كرنا گەلێ كورد.

ئەنجام

پشتی ئەڤ ڤەكۆلینە دەربارەی هزرا بەرگری د هۆزانێن حاجیدا ب دوماهی هاتی ئەم گەهشتینە ڤان ئەنجامێن خوارێدا دیاركری :

١. ئەڤ مەبەست و ناڤەرۆكە شیعرییە گەلەكێ كەڤنە و نەیا نوییە، ل وی چاخی سەرهلّدایە دەمێ مرۆڤایەتی كەفتیە دمەترسییێدا و هەرەشە و كەف هاتیە بكارئینان ژلایێ ستەمكار و داگیركاران ڤە ل سەرانسەری گێتیدا.

٢. ناكرێ و نەشێین بەحسێ هۆزانا بەرگرییا هیچ مللەتەكی بكەین، ئەگەر ئاماژێ ب وان كاودان و بارودۆخێن هەمەرەنگێن وی مللەتی نەهێتەكرن، چونكە یاخویایە كو رووداوێن كارەساتێن مێژوویی گیانێ بەرگریێ لدەف هۆزانڤانا خورت و بهێز و دئەفرینیت.

٣. هۆزانا بەرگری هەلگرا ناڤەرۆكەكێ مرۆڤایەتی و پێشكەوتنخواز و شۆرەشگێرییە، ئارێشەو كێشێن مللەتی بسەر هەمی كێشێن خودی زالن، هۆزانڤانێ بەرگری هۆزانەكێ بەرهەم دئینیت كو راستەوخۆ پەیوەندی ب رەوش و كاودانێن مللەتی و مللەتێن جیهانێ ڤە هەیە، ئەڤ چەندە ژی دهۆزانێن حاجیدا دیار و خویانە.

٤. هۆزانا بەرگری جەخت ل پاراستنا زمان و كولتوور و ئەدەب و دیرۆكا نەتەوی و گرنگیدان ب خوێندن دكەت و ئەڤەژی ل شیعرێن حاجیدا ئاشكرایە.

٥. حاجی داخازەكا سەرەكی ئاراستەی گەلێ كورد دكەت، ژپێخەمەت یەكگرتن و هەڤگرتن و تەبابن، دوور بكەڤنەڤە ژ ئاخفتن و قسەیێن سۆفی و شێخێن سەختەباز، كو بەرگری و بەرخۆدانێ بەردلێ خەلكێ سست و لاواز دكەن، ئەڤ چەندە ژی ل گەلەك جهان مە ئاماژە پێكربوو.

٦. پەیڤ و دەربرینێن هۆزانا بەرگری تیژ و راستەوخۆ و روونن، شێوازێ بەلێن و گەف و گری پێڤە دیارە بەرامبەر دوژمن و ستەمكار و داگیركەرێن خودێ نەنیاس.

لیستا ژێدەران

بەزمانی کوردی

١. ئامێدی، د. عەبدوڵلا یاسین، هۆنراوەی بەرگری لە بەرهەمی چەند شاعیرێکی کرمانجی سەروودا،ساڵی ٢٠٠٥، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چ١، هەولێر.
٢. بەرزنجی، د. عوسمان عبدول معروف، شیعری نوێی کوردی لە ساڵانی ٦٠ –٧٠ لە خوارووی کوردستان دا، ساڵی ٢٠٠٢ نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.
٣. خۆشناو، ئەبوبەکر، شیعری بەرەنگاریی کوردی ١٩٧٥ –١٩٩١، ساڵی ٢٠٠٢ چاپخانەی رووناکبیری.
٤. خەزنەدار، د. مارف ، مێژووی ئەدەبی کوردی (٢٠١٢) چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چ ٢، هەولێر.
٥. دەشتی د. عوسمان، دەربارەی ناوەڕۆکی شیعرە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی هێمن، (٢٠٠٩) چاپخانەی رۆژهەلات، چ٢، هەولێر.
٦. سجادی، عەلائەدین، مێژووی ئەدەبی کوردی، (١٩٧١) چاپخانەی دارالجاحظ چ٢، بغداد.
٧. شارەزا، کەریم و ئەوانی تر، کۆیە لە رەوتی شارستانیەتدا (٢٠٠٩) چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری چ ١، هەولێر.
٨. شەریف، عبدالواحید ئیدریس،حاجی قادری کۆیی شاعیری بەرەنگاری و هاواری نەتەوە، ساڵی ٢٠١٦، د. عوسمان دەشتی و کەسانی تر.
٩. سامی شۆڕش، شیعر لە گۆڕێکی پێشمەرگەدا، لە بڵاوکراوەکانی یەکێتیی نووسەرانی کوردستان (٨) ساڵی ١٩٨٣
١٠. سجادی، عەلائەدین، مێژووی ئەدەبی کوردی، ساڵی ١٩٧١، چاپخانەی دار الجاحظ، چ ٢، بغداد.
١١. عزیز، حسێن محمد، سەلیقەی زمانەوانی و گیروگرفتەکانی زمان، ساڵی ٢٠٠٥، چاپخانەی ئارۆ، چ ١، سلێمانی.
١٢. محمد، مەسعوود، حاجی قادری کۆیی، ساڵی ١٩٧٠، چاپخانەی السعدي، چ ١، بغداد.
١٣. میران و شارەزا، سەردار حەمید، کریم، دیوانی حاجی قادری کۆیی، ساڵی ١٩٨٦، بەغدا.

به زمانی عەرەبی

١. د. عزالدين اسماعيل، الشعر في اطار العصر الثوري، بيروت، دار القلم،؟
٢. د. قصي الحسين، الموت والحياة في شعر المقاومة، قدمه لە د. ياسين الايوبي، بيروت، دار الرائد العربي.

الملخص

فكرة المقاومة في شعر حاجي قادر الكويي

أحتل فكرة المقاومة مكاناً متميزاً في النتاج الشعري للشاعر المعروف (حاجى قادر)، ولاسيما استخدامه هذا الغرض الشعري بشكل بارع وملفت للنظر وفي مكانه المناسب. ولتوضيح ذلك تطرقنا في هذا البحث، الى بعض الجوانب الاساسية المتعلقة بهذا النمط الشعري وبيان الظروف الحياتية للفترة التي عاش فيها الشاعر. ومن ثم التطرق الى نماذج من ابياته الشعرية التي تضمنت هذه الفكرة.

ABSTRACT

Haji Qadri Koiy's Perspectives in poetry of resistance

The idea of resistance occupied a distinctive place in the poetic product of the well-known poet (Haji Qadir), especially the use of this poetic purpose in a masterful, striking and appropriate manner. In order to clarify this, we discussed in this research some basic aspects related to this poetic line and an indication of the life conditions of the period in which the poet lived. Then he touched upon examples of his verses that included this idea.